

İlahə ƏSGƏROVA

AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı

AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı

ORCID ID:0009-0005-6531-0688

E-mail: 87philologist@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.119>

MİLLİ YADDAŞ ENSİKLOPEDIYASI: “QARABAĞ: FOLKLOR DA BİR TARİXDİR” ÇOXCİLDLİYİNİN I-V CİLDLƏRİ

Açar sözlər: Qarabağ folkloru, şifahi ənənə, milli yaddaş, mədəni irs, etnoqrafik mətnlər, folklorşünaslıq

SUMMARY

NATIONAL MEMORY ENCYCLOPEDIA: VOLUMES I–V OF THE MULTIVOLUME “KARABAGH: FOLKLORE IS ALSO A HISTORY”

This paper analyzes the structure, content, and scholarly value of volumes I–V of the “*Karabakh: Folklore is Also History*” multivolume encyclopedia, prepared by the Institute of Folklore of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The first five volumes encompass folklore collected from key districts of Karabakh – including Aghdam, Fuzuli, Ağcabedi, Jabrayil, Lachin, Kalbajar, Gubadli, Barda and Shusha – and present genres such as mythological texts, legends, ethnographic narratives, beliefs, tales, anecdotes, proverbs, lullabies, songs, etc.. The collected texts reflect the region’s historical memory, ethnographic characteristics, and cultural identity. The analysis indicates that these volumes serve as a fundamental encyclopedic resource of Karabakh folklore.

Keywords: Karabakh folklore, oral tradition, national memory, cultural heritage, ethnographic texts, folklore studies

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ПАМЯТИ: ТОМ I–V МНОГОТОМА «КАРБАГ: ФОЛЬКЛОР – ЭТО ТОЖЕ ИСТОРИЯ»

В статье анализируется структура, содержание и научно-методологическая ценность томов I–V многотомного издания «*Карабах: фольклор тоже история*», подготовленного Институтом фольклора НАН Азербайджана. Первые пять томов содержат собранные в основных районах Карабаха (Агdam, Физули, Агджабеди, Джебраил, Лачин, Кельбаджар, Губадлы, Барда, Шуша) фольклорные материалы различных жанров – мифологические тексты, легенды, этнографические повествования, поверья, сказки, анекдоты, пословицы, колыбельные, песни и др.. Собранные тексты отражают историческую память Карабаха, этнические и культурные особенности региона. Анализ показывает, что этот многотомник представляет собой фундаментальный справочный источник карабахского фольклора.

Ключевые слова: карабахский фольклор, устная традиция, национальная память, культурное наследие, этнографические тексты, фольклористика

GİRİŞ. Qarabağ bölgəsi Azərbaycan üçün tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan, zəngin irsə malik bir diyardır. Bu regionun tarixi təkcə siyasi hadisələrlə deyil, həm də onun zəngin mədəniyyəti və folkloru ilə formalaşmışdır. Qarabağ folkloru Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsidir və onun dərinindən tədqiqi milli kimliyimizin, dilimizin və adət-ənənələrimizin qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Humanitar elmlərdə – xüsusilə tarix, ədəbiyyat və folklorşünaslıq sahələrində – Qarabağın sistemli şəkildə öyrənilməsi, bu bölgənin mədəniyyətinin incəliklərinin üzə çıxarılması və gələcək nəsillərə çatdırılması vacib bir elmi vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu baxımdan, Qarabağın folklorunun toplanması

və tədqiqi sahəsində görülmə işlər, o cümlədən çoxcildlik topluların nəşri milli-mədəni yaddaşın qorunması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Məhz bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu tərəfindən Qarabağ folklorunun sistemli toplanıb öyrənilməsi istiqamətində genişmiqyaslı layihə həyata keçirilmiş və onun nəticəsi olaraq “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” adı altında on cildlik folklor toplusu nəşr edilmişdir. Bu çoxcildli nəşr Qarabağın müxtəlif rayonlarından toplanılmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini əhatə edir və elmi-akademik tələblərə uyğun tərtib olunaraq geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilmişdir.

Məqalə məhz həmin “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildlik folklor nəşrinin elmi təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqələdə bu toplusunun yaranma məqsədi, struktur xüsusiyyətləri və hər bir cildinin məzmunu təhlil edilir, Qarabağ folklorunun digər bölgələrin folklor materialları ilə müqayisəli şəkildə xüsusiyyətləri müzakirə olunur. Bu şəkildə, Qarabağ folklorunun ümumazərbaycan mədəni kontekstində yeri və önəmi akademik üslubda araşdırılacaqdır.

ƏSAS HİSSƏ. On cildlik “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” toplusu 2012–2016-cı illər ərzində ardıcıl olaraq nəşr edilmişdir. Birinci, ikinci və üçüncü cildlər 2012-ci ildə çap olunmuş, dördüncü, beşinci və altıncı cildlər 2013-cü ildə, yeddinci, səkkizinci və doqquzuncu cildlər 2014-cü ildə, nəhayət, onuncu cild 2016-cı ildə oxuculara təqdim olunmuşdur. Toplusunun coğrafi əhatəsi olduqca genişdir: I cildə Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor nümunələri; II cildə Bərdə və Ağcabədi rayonlarının materialları; III cildə Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa bölgələrinin nümunələri təqdim edilir. IV cild Laçın, Qubadlı və Zəngilan; V cild Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilan; VI cild Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər; VII cild Xocavənd; VIII cild Kəlbəcər; IX cild Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə, Cəbrayıl; X cild isə Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəklərinə həsr olunmuşdur. Beləliklə, toplusunun hər bir cildi Qarabağın müxtəlif bölgələrinin şifahi ənənələrini özündə cəmləşdirir. Bu ardıcılıq Qarabağ folklorunun regional müxtəlifliyini göstərməklə yanaşı, bütövlükdə vahid bir folklor xəzinəsi kimi sistemləşdirilməsinə şərait yaradır.

Toplusunun hazırlanması Azərbaycan folklorşünaslığında mühüm hadisədir. Layihənin rəhbəri akademik Muxtar İmanov olmuş, folklor örnəklərinin toplanması və tərtibatında bir sıra tədqiqatçılar – İlkin Rüstəmzadə, Ləman Vaqifqızı (Suleymanova), Zəfər Fərhadov, Əfzələddin Əsgər, Tahir Orucov, Sevinc Bağdadova və başqaları – iştirak etmişdilər. Hər cildin elmi redaktoru və tərtibçiləri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlərdir ki, bu da nəşrin elmi tələblərə uyğun hazırlanmasına təminat verir. Bu çoxcildli kitabın əsas məqsədi Qarabağ bölgəsinin zəngin folklor irsini toplayıb sistemləşdirərək nəşr etdirmək, bununla da Qarabağın əzəli tarixini əks etdirən folklor yaddaşını qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq olmuşdur. Folklor mütəxəssislərinin qeyd etdikləri kimi, folklor materialları yazıya alınmadıqda zamanla unudulur və yaddaşlardan silinir. Deməli, Qarabağ kimi qədim və zəngin bir bölgənin şifahi xalq ədəbiyyatını müasir dövrün informasiya mühitində yazıya almaq və elmi qaydada nəşr etmək həm elmi, həm də mədəni baxımdan əvəzsiz dəyərə malikdir. Top-

lanmış nümunələr vasitəsilə Qarabağ bölgəsinin mədəniyyəti, dili, adətləri və inanc-ları geniş oxucu kütləsinə çatdırılır və eyni zamanda elmi arxivlərə daxil edilir.

Birinci cild (2012) Qarabağın Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər kimi əsas bölgələrindən toplanmış folklor örnəklərini əhatə edir. Bu cildin strukturu və elmi aparatı xüsusi diqqətəlayiqdir. Kitabın əvvəlində Folklor İnstitutunun adından “İnstitutdan” başlığı ilə verilmiş ön söz mövcuddur. Hə-min ön sözdə Qarabağ folklorunun yaranma və tədqiq tarixindən bəhs olunur. Bildi-rilir ki, Qarabağ folkloru çox qədim tarixə malik olsa da, onun yazıya alınması haq-qında ilk mətbu məlumatlar XIX əsrdə görünməyə başlayıb. Xüsusilə XIX əsrin orta-larında “Tiflis xəbəri” qəzetində Qarabağla bağlı folklor yazılarına rast gəlinməsi, eləcə də “Kafkaz” qəzetinin Qarabağ folklor nümunələrini rus dilinə tərcümə edib nəşr etməsi qeyd edilir. Həmçinin Çar Rusiyası dövründə Qarabağ folklorunun top-lanması və nəşrində mühüm rol oynamış SMOMPK məcmuəsinin (Qafqazın yerləri və tayfalarının təsvirinə dair materiallar toplusu) əhəmiyyəti vurğulanır. XX əsrin əv-vəllərində Azərbaycanda folklorun öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərmiş “Azər-baycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin Qarabağ folklorunun toplanmasındakı rolu da xatırladılır. Ön sözdə xüsusilə qeyd olunur ki, Qarabağ folklorunun daha geniş miqyasda toplanıb nəşr edilməsi istiqamətində mühüm addımlardan biri 2000-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan folklor antologiyası” adlı beş cildlik nəşrin V cildi olmuş-dur. Bütün bu tarixi ekskurs göstərir ki, “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildliyi-nin hazırlanması onilliklər boyu formalaşmış elmi ənənənin məntiqi davamıdır və bu ənənənin müasir mərhələdə genişlənməsi deməkdir.

Birinci cildin məzmunu janr müxtəlifliyi və materialların zənginliyi ilə seçilir. Cildə toplanmış folklor örnəkləri 15 bölmədə təsnif edilib. Bu bölmələrə miflər, əfsanə və rəvayətlər, vergili adamlar (müqəddəs şəxslər haqqında hekayətlər), ovsun-lar, etnoqrafik mətnlər, inamlar və yasaqlar, nağıllar, lətifələr, atalar sözü və məsəl-lər, deyimlər, tapmacalar, bayatılar, laylalar və nazlamalar, cırnatmalar (uşaq oyunla-rı zamanı deyilən sözlər) və bağlamalar, düzgülər daxildir. Beləliklə, Qarabağ folklo-runun, demək olar ki, bütün əsas janrları ilk cildə öz əksini tapmışdır. Xüsusilə “Miflər, əfsanə və rəvayətlər” adlı birinci bölmədə altı yarımbölmə ayrılmışdır ki, burada peyğəmbərlər və dini şəxsiyyətlər, pirlər və ocaqlar, tarixi şəxsiyyətlər, aşıq rəvayətləri, toponimik rəvayətlər və müxtəlif mövzulu rəvayətlər yer alır. Lətifələr böl-məsi daxilində isə Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi ənənəvi obrazlar, Qarabağın məzəli şəxsləri barədə lətifələr və müxtəlif mövzulu digər lətifələr alt-bölmələr şəklin-də təqdim olunub. Bu cildə lətifələrin təhlilindən görünür ki, Qarabağ camaatı tarixən iti zəkası, hazırcavablığı və incə yumor hissi ilə seçilmişdir. Lətifələrin çoxu düşündü-rücü sonluqlarla bitir, qəhrəmanların hazırcavablığı tərənnüm olunur, nadanlıq və əda-lətsizlik kimi cəmiyyətin qüsurları satirik yumor vasitəsilə ifşa edilir. Bu cür xüsusi-yətlər Qarabağ əhalisinin zəngin mənəvi dünyasını və həyat hikmətini əks etdirir.

Birinci cildin diqqətçəkən elmi-tərtibat xüsusiyyətlərindən biri nağılların süjet göstəricisinin verilməsidir. Belə ki, kitabda bölmələrin sonunda “Nağılların süjet göstəricisi” adlı ayrıca bir hissə daxil edilmiş və bu göstəricinin beynəlxalq folklor-şünaslıqda qəbul olunmuş “The Types of the Folktale” kataloqu əsasında tərtib olun-duğu bildirilib. Nağıl nümunələrinin süjet tipləri barədə məlumatların verilməsi, ha-bələ konkret nağılların həmin kataloq üzrə hansı nömrələrə uyğun gəldiyinin göstə-

rilməsi, toplanun elmi əhəmiyyətini daha da artırır. Bu, Qarabağ nağıllarının dünya folklor kontekstindəki yerini müəyyənləşdirməyə imkan verən əhəmiyyətli bir metodoloji yanaşmadır və ümumiyyətlə, çoxcildlikdə istifadə olunan elmi aparatın (süjet göstəriciləri, istinadlar və s.) mükəmməlliyindən xəbər verir (bax: 1.).

İkinci cild (2012) Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor nümunələri əsasında hazırlanmışdır. Bu cildin əsas məqsədi adıçəkilən rayonların folklor yaddaşını qorumaq və onların folklor mənzərəsinin tam dolğunluğunu göstərməkdir. Cildə daxil edilən materiallar Bərdə və Ağcabədi bölgələrinin insanların düşüncə tərzini, həyat və məişətini əks etdirən nümunələrdir. Nəticə etibarilə, ikinci cild də Qarabağ mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən zəngin bir mənbə kimi dəyərləndirilə bilər. Bu kitabın “Tərtibçidən” adlanan ön sözündə toplanun folklorşünaslıq elmimizə gətirdiyi yeniliklər, materialların toplanması üsulları barədə bəhs edilmişdir. Tərtibçi, materialların toplanması prosesində əldə edilən maraqlı müşahidələrdən danışır. Məsələn, uzun müddət folklor söyləyiciliyi ənənəsindən uzaq qalmış insanların belə layihəyə cəlb olunduqda göstərdikləri fəallıq qeyd olunur. Eyni zamanda, regionun folklor ənənələrini dərinlən bilən yaşlı nəslin çox böyük qisminin artıq dünyasını dəyişməsi səbəbindən onlardan bəzi örnəkləri toplamağın mümkünsüzlüyü təəssüf hissi ilə vurğulanır. Bu məqam Qarabağ folklorunun toplanmasının zamanlama baxımından nə qədər kritik olduğunu göstərir – yəni gecikmədən, hələ mövcud ikən yaşayan yaddaş daşıyıcılarından maksimum material götürmək lazım idi.

İkinci cildin ön sözündə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, bu cildə heç yerdə qeydə alınmamış bəzi folklor nümunələri və personajları ilk dəfə çap olunur. Misal üçün, Soltan bəy, Molla Lətif, Ağamir dayı kimi indiyədək elmi ədəbiyyatda rast gəlinməyən folklor personajlarının adı çəkilir və onların haqqında rəvayətlərin topluya daxil edildiyi bildirilir. Bu fakt, Qarabağ folklorunun hələ də tədqiq olunmamış çox zəngin qatlarının olduğuna işarədir. Toplanan materialların təhlili nəticəsində maraqlı elmi nəticələr də əldə olunub: məsələn, Azərbaycan lətifə folklorunda məşhur olan Bəhlul Danəndənin təkcə lətifə yox, eyni zamanda nağıl qəhrəmanı olduğu bu toplanun materialları əsasında ortaya çıxmışdır. Yəni əvvəllər Bəhlul Danəndə ancaq lətifələrdə güldürücü obraz kimi tanınırdısa, burada onun nağıl süjetlərində də iştirak etdiyi müəyyən edilib. Bu cür nəticələr folklor personajlarının transformasiyası və janrlararası keçidlər baxımından önəmli elmi müşahidələrdir.

Bərdə və Ağcabədi bölgələrinin folklorunun zənginliyinə təsir edən amillər sırasında həmin ərazilərdə müxtəlif tayfaların məskunlaşması da qeyd olunur. Məsələn, Kəbirli, Afşar, Şahsevən, Qaradolaq kimi türk mənşəli tayfaların Ağcabədi ərazisində birgə yaşaması oranın folklor palitrasının rəngarəng olmasına şərait yaratmışdır. Toplama zamanı bu xalqların tarixinə və adət-ənənələrinə dair maraqlı folklor nümunələri ortaya çıxarılıb və kitaba “Xatirələr” adlı xüsusi bölmə kimi salınıb. İkinci cildə vurğulanan başqa bir mühüm məqam bölgədə XX əsrin ortalarına qədər yaşamış aşığı-saz ənənəsidir. Qeyd edilir ki, keçən əsrin 80-ci illərinə qədər Bərdə və Ağcabədidə aşıqlar mütəmadi olaraq kəndbəkənd gəzib evlərdə məclislər qurur, dastanlar, qərəvəllilər, lətifələr söyləyirdilər. Bu qədim ənənənin davam etməsi həmin bölgənin folklor həyatının nə qədər canlı olduğunu göstərir. Lakin sonrakı dövrdə, xüsusilə Qarabağ müharibəsindən sonra bu ənənələrin kəsilməsinə də işarə olunur.

İkinci cildə materiallar 9 əsas bölmədə təqdim edilmişdir. Bu bölmələrin sırasında mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər, xatirələr (şəxsi və tarixi memuar xarakterli hekayətlər), tərəkəmə yeməkləri (etnoqrafik yemək ənənələrinə dair mətnlər), tərəkəmə oyunları (çoban-elat ənənələri ilə bağlı oyunlar), nağıllar, lətifələr, atalar sözləri və məsəllər, bayatılar, müxtəlif şeirlər kimi kateqoriyalar yer alır. Diqqətçəkəndir ki, bu cildə “mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər” və həmçinin “lətifələr” bölmələri daxilində əlavə yarım bölmələr ayrılıb. Məsələn, mifoloji və rəvayət xarakterli mətnlər altı yarım bölməyə (peyğəmbərlər, pirlər, tarixi şəxsiyyətlər, yerli tanınmış adamlar, yer-yurd adları və müxtəlif mövzulu rəvayətlər) təsnif olunub. Lətifələr bölməsi də alt-bölmələrə bölünür – Molla Nəsrəddin lətifələri, Bəhlul Danəndə lətifələri, Abdal Qasım lətifələri, Loğman, Afşar qəhrəmanları barədə lətifələr və s. Bu struktur, Qarabağ lətifə ənənəsinin müxtəlif qollarını sisteməlik şəkildə göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər bölgələrində də Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə lətifələri geniş yayılıb, lakin Qarabağ variantları öz lokal çalarları ilə fərqlənir. Məsələn, Qarabağ lətifələrində Abdal Qasım, Bic Qənbər, Hacı Şirin kimi spesifik yerli obrazlar mövcuddur ki, bunlar ölkənin digər bölgələrinin folklorunda o qədər də tanınmır. Bu cür müqayisəli yanaşma göstərir ki, hər regionun folklorunda ümumazərbaycan xarakterli obrazlarla yanaşı, lokal səciyyə daşıyan personajlar da mövcuddur və Qarabağ toplusu bu fərqləri üzə çıxarmaqla elmi cəhətdən dəyərlidir (bax: 2).

Üçüncü cild (2012) Qarabağın Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor materiallarına əsaslanır. Bu cildin nəşri elmi və milli-mədəni baxımdan bir sıra dəyərli üstünlüklərə malikdir. Üçüncü cildə toplanan materiallar Qarabağ camaatının uzun illər formalaşdırdığı şifahi yaddaşın örnəkləridir. Buradakı folklor nümunələri Qarabağ bölgəsinin xalq dilində danışılan və yaşadılan tarixinin göstəricisi sayılır. Oxucu bu nümunələr vasitəsilə həmin rayonların sosial həyatını, inanclarını, adət-ənənələrini, yer adlarının mənşəyini və s. barədə əhatəli məlumat əldə edə bilər. Beləliklə, toplanan üçüncü cild tək-cə folklor nümunələri toplayıb nəşr etmir, eyni zamanda Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyətinin bir çox aspektlərini sənədləşdirərək onları tarixi-mədəni mənbəyə çevirir. Ən önəmlisi, kitabın ümumi ruhu Qarabağ torpağının hər zaman Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu mədəni faktlarla sübut etmək niyyəti daşıyır: yəni toplanmış folklor örnəkləri Qarabağın türk-müsəlman mənəvi mühitinin izlərini açıq şəkildə ortaya qoyur.

Üçüncü cildin girişində “Tərtibçidən” başlığı ilə verilən qısa məlumatda, Qarabağ kimi qədim tarixə malik bir bölgənin folklor materiallarını qısa müddətdə toplamağın şərəfli və məsuliyyətli olmaqla yanaşı, çox çətin bir iş olduğu vurğulanır. Toplanmış folklor nümunələrinin böyük əksəriyyəti Qarabağın öz doğma yurdlarından didərgin düşərək Azərbaycanın müxtəlif şəhər və rayonlarında məskunlaşmış qaçqın sakinlərindən əldə edilib. Bu məqam Qarabağ folklorunun toplanmasının xüsusi şərtlərini göstərir: folklorşünaslar bilavasitə Qarabağa gedə bilmədikləri illərdə, qaçqınların müvəqqəti məskunlaşdığı düşərgə və qəsəbələrdə bu materialları yazıya alıblar. Tərtibçi qeyd edir ki, işin çətin tərəflərindən biri də uzun sürən köçkünlük həyatı nəticəsində insanların öz doğma şivə və dialektlərindən müəyyən qədər uzaqlaşmağa başlamasıdır. Belə ki, bir çox söyləyici topladıqları nümunələri məskunlaşdığı regionun dialektinə uyğun tərzdə danışır, bu da dil xüsusiyyətləri baxımından materi-

alın ilkin variantında müəyyən dəyişikliklər yaradır. Bununla belə, cildin materialları arasında elə nümunələr var ki, indiyədək heç yerdə qeydə alınmayıb. Məsələn, Hacı Qaraman, Hacı Qasım Çələbi, Alı Çələbi, Seyid Nigari, Seyid Həsən ağa, Seyid Füqərə, Seyid Məhəmməd ağa kimi tarixi-dini şəxsiyyətlər barədə rəvayətlərin ilk dəfə bu topluda ortaya çıxdığı bildirilir. Həmçinin Molla Lətif, Soltan bəy, Hacı Şirin, Bic Qənbər kimi Qarabağa məxsus yeni folklor personajlarının aşkarlandığı qeyd olunub. Bu faktlar elmi ictimaiyyət üçün son dərəcə dəyərlidir, çünki folklor xəzinəmizə yeni adlar və mətnlər əlavə edir.

Üçüncü cildin materialları janr baxımından çoxçalarlıdır. Cildə daxil edilən folklor mətnləri mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər, mərasimlər (dini və etnoqrafik mərasimlər barədə mətnlər), ovsunlar (cadular və magik formulalar), inamlar və yasaqlar (xalq etiqadları və qadağaları), nağıllar, lətifələr, atalar sözləri və məsəllər, alqışlar və qarğışlar, tapmacalar, bayatılar, deyişmələr (aşıq deyişmələri), bağlamalar, sayaçı sözlər (saya oyunları mətnləri), laylalar, nazlamalar (uşaqları əyləndirmək üçün sözlər), nəğmələr, düzgülər, uşaq oyunları, müxtəlif şeirlər kimi çoxsaylı bölmələrdə təqdim olunub. Toplamda cildin bölmələrinin sayı 15-dən artıqdır və bir çox bölmələrin daxilində yarım bölmələr mövcuddur. Məsələn, “Mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər” adlı ilk bölmə on müxtəlif yarım bölməyə ayrılır (peyğəmbərlər, pirlər, yer adları və kənd-qala rəvayətləri, tarixi şəxsiyyətlər, Qarabağın tanınmış adamları, müxtəlif mövzulu rəvayətlər, habelə bəzi lətifəvari rəvayətlər – Abdal Qasım, Bic Qənbər, Hacı Şirin kimi obrazlar haqqında). Eynilə, “Lətifələr” adlı bölmə daxilində altı yarım bölmə ayrılmışdır (Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Abdal Qasım, Bic Qənbər, Hacı Şirin haqqında lətifələr və s. mövzularda). Bu cür geniş təsnifat üçüncü cildə toplanmış materialların həcm və müxtəlifliyini göstərir. Buradan görünür ki, Qarabağ folklorunun janr spektri son dərəcə zəngindir və tərtibçilər onu maksimum dərəcədə sistemləşdirməyə çalışmışlar (bax: 3.).

Dördüncü cild (2013) Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından əldə edilmiş xalq ədəbiyyatı nümunələrinə əsasən tərtib edilmişdir. Bu cildin “Tərtibçidən” bölümündə həmin rayonlara müxtəlif illərdə təşkil olunmuş folklor ekspedisiyalarından bəhs edilir. Buradan aydın olur ki, IV cildin materiallarının toplanmasında Əhliman Axundov başlıca toplayıcı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Toplanan folklor örnəklərinin əsas mövzularından biri kimi Qarabağ xalqları arasında məşhur olan Qaçaq Nəbi dastan və rəvayətləri xüsusi vurğulanır – yəni Laçın-Qubadlı-Zəngilan bölgələrində Qaçaq Nəbi ilə bağlı çox sayda hekayət yayılmışdır ki, bu da həmin bölgənin folklor ənənəsinin bir özəlliyi kimi diqqətə çatdırılır. Cildin girişində Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının yaranma tarixinə dair qısa tarixi-etnoqrafik məlumat da verilib. Məsələn, qeyd olunur ki, Laçın rayonunun adı barədə maraqlı bir rəvayət mövcuddur: dağlıq ərazidə yerləşən bu rayonun adının “laçın” (yırtıcı quş) olması, məhz Laçın dağı ətəklərində yaşayan xalqın təsəvvüründə xüsusi bir mənə daşıyaraq rəvayətə çevrilmişdir.

Dördüncü cildin toplanması zamanı tədqiqatçıların üzləşdiyi başlıca çətinlik, həmin rayonların əhalisinin Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan daxilində çox dağınıq şəkildə məskunlaşması olmuşdur. Xüsusilə Laçın rayonundan olan qaçqınların böyük əksəriyyəti ölkənin müxtəlif yerlərində (Taxtakörpü qəsəbəsi, Bakı, Sumqayıt və s. daxil olmaqla 50-dən çox rayonda) məskən salmışdılar. Bu səbəbdən, onların folklor nümunələrini toplamaq üçün geniş əraziyə səpələnmiş informatorlarla

ayrı-ayrılıqda görüşmək lazım gəlirdi. Folklor ekspedisiyaları məhz bu çətin şəraitdə həyata keçirilərək mühüm materiallar toplanmışdır. “Tərtibçidən” məqaləsində bildirilir ki, həmin bölgələrdə XX əsrin ortalarına qədər “Dövrən” adlı folklor məclisləri keçirilirdi. Bu məclislərdə aşıqlar gecə yarısındanək toplaşan insanlara dastanlar danışar, müxtəlif folklor nümunələri ifa edərtilər. Bu, Qubadlı-Zəngilan-Laçın bölgəsində aşıq sənətinin və ümumən folklorun toplu şəkildə yaşadılmasına dair maraqlı bir məlumatdır. Lakin təəssüf ki, zaman keçdikcə bu ənənələr də tədricən aradan qalxmışdır.

Dördüncü cildin materialları digər cildlərdəki ümumi janr spektrini davam etdirir, lakin burada Qarabağ bölgəsinin tarixi ilə bağlı bəzi spesifik mövzuların daxil edildiyini görürük. Məsələn, bölmələrin arasında “1918-ci il hadisələri xatirələrdə” adlı bir bölmə vardır ki, bu da Qarabağda 1918–20-ci illərdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin (erməni-müsəlman münaqişələri, qırğınlar və s.) xalq yaddaşındakı əks-sədasını ehtiva edir. Toplanmış xatirə mətnləri vasitəsilə o dövrün faciələri, qəhrəmanlıqları barədə xalq arasında doluşan hekayətlər sənədləşdirilmişdir. Bundan başqa, dördüncü cildə “Vergili adamlar haqqında” (müqəddəs, sirli qüvvəyə malik hesab olunan şəxslər barədə hekayələr) adlı bölmə də daxildir. Ümumilikdə dördüncü cild 13 bölmədən ibarətdir. Buraya yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər, xatirələr, vergili adamlar, etnoqrafik mətnlər, inamlar, nağıllar, lətifələr, atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, dastanlar, aşıqlar və el şairləri kimi bölmələr daxildir. Bu bölgünün özündən də göründüyü kimi, Qarabağın həmin üç rayonundan toplanan materiallarda dastan və aşıq yaradıcılığı nümunələri də əhəmiyyətli yer tutur.

Dördüncü cildin tərkibindəki folklor mətnlərinin quruluş xüsusiyyətləri də yarımbölmələr vasitəsilə göstərilib. Məsələn, “Mifoloji mətnlər, əfsanə və rəvayətlər” bölməsi burada da alt kateqoriyalara ayrılmışdır: peyğəmbərlər və dini şəxslər, pirlər və ocaqlar, tayfa, nəsil və yer adları ilə bağlı rəvayətlər, tarixi şəxsiyyətlər, qaçaqlar, tanınmış insanlar və pəhləvanlar, müxtəlif mövzulu rəvayətlər və s. Eyni şəkildə, “Lətifələr” bölməsi Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Kamallı, Eyləs kişi, Məşədi kişi, Dəmirçilər kəndi lətifələri və s. kimi alt bölmələr əsasında formalaşdırılıb. Bu alt bölmələrdən xüsusilə “Kamallı” və “Eyləs kişinin lətifələri” kimi başlıqlar Qarabağ bölgəsinə məxsus lətifə ənənəsinin lokal obrazlarını işarə edir ki, bu da maraqlı doğurur. Göründüyü kimi, toplanan tərtibçilər hər bir cildin daxilində zəruri olduqda incə təsnifata gedərək materialı mümkün qədər səliqəli elmi sistemə salıblar (bax: 4.).

Beşinci cild (2013) Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilan rayonlarının zəngin və çoxşaxəli folklorunu əhatə edir. Bu cildə toplanmış folklor mətnləri adıçəkilən bölgələrin insanların tarixi-mənəvi dəyərlərini, tarixi yaddaşını və qədim dövrlərdən bəri formalaşmış həyat tərzini əks etdirir. Toplanın verdiyi məlumata görə, tarixən Qarabağın mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Şuşa şəhərinin folklor örnəkləri xüsusi yer tutur. Şuşa və ətraf bölgələrin folklorunda incə yumor hissi, yüksək poetik dil, türk mifoloji elementlərinin bolluğu, İslamlaşmış ənənələrin təsiri və klassik aşıq sənətinin sintezi kimi keyfiyyətlər diqqəti çəkir. Bu cilddəki materiallardan görünür ki, torpaq və Vətən sevgisi kimi milli dəyərlər rəvayət və əfsanələrdə, Qarabağ müharibəsi dövründə yaranmış nisgilli bayatılarda, ağılarda ön plandadır. Belə mətnlər müharibənin xalq ruhunda buraxdığı izləri, itki və vətən həsrətini poetik

dillə ifadə edir. Ümumən, beşinci cildə toplanan folklor nümunələri Azərbaycanın əzəli folklor tarixinə işıq tutaraq onu daha da aydınlaşdıran bir material kimi təqdim olunur. Qarabağ folkloru timsalında bütövlükdə Azərbaycan xalqının mədəni yaddaşının parlaq bir səhifəsi burada əksini tapır.

Beşinci cildin girişində, “Tərtibçidən” adlı hissədə, Bərdə və Füzuli bölgələrinin coğrafi mühiti, əhalisi və tarixi etnoqrafiyası barədə ətraflı məlumat verilib. Məsələn, Bərdə şəhəri və ətraf kəndlərində qədimdən məskunlaşmış tayfalar (Hacallı, Mehdili, Bəcirəvan, Soğanverdilər kimi tirələr; Boyəhmədli, Qaraqoyunlu, Otuzikilər, Mirzəğalı kimi soylar; Qılınclı, Qılınclının müxtəlif qolları; Qaradəmirçi; Cavanşir və s.) sadalanır və bunların həmin rayonların etnik mənşərini formalaşdırdığı göstərilir. Eyni zamanda, Əmir Teymurun yürüşləri nəticəsində bəzi türkman tayfalarının Qarabağ ərazisinə gətirilməsi və bunun izlərinin Füzuli rayonundakı “Cavanşir torpağı” kimi toponimlərdə qaldığı qeyd edilir. Bu kimi tarixi-etnoqrafik məlumatlar folklor mühitini anlamaq üçün zəruri fon verir: yəni bölgənin zəngin folklorunu yarananlar kimlər olub, hansı köklərə bağlı olublar – bu sualların cavabı həmin girişdə əksini tapır.

Bundan başqa, tərtibçi beşinci cildin materiallarını xarakterizə edərkən, oradakı söyləyicilərin (folklor informasiya verən şəxslərin) güclü hafizəyə malik olmasını xüsusi vurğulayır. Məlum olub ki, bu bölgənin bəzi yaşlı nəslinə aid söyləyiciləri uzun illər əvvəl, gənclik dövrlərində bir dəfə eşitdikləri nağılları və rəvayətləri belə, indi çox dəqiqliklə danışa bilirmişlər. Bu, Qarabağ insanının folklor yaddaşının nə qədər güclü olduğuna dair canlı bir sübutdur. Eyni zamanda, burada da qeyd olunur ki, zaman keçdikcə bəzi folklor janrları, məsələn nağıl janrı, zəifləyərək epik dövrüyədən çıxmaq üzrədir – yəni yeni nəsil arasında nağıl danışmaq ənənəsi sürətlə azalır. Bu qeyd folklorun müasir dövrdəki durumu haqqında mühüm müşahidədir və tədqiqatçıları narahat edən tendensiyaya işarədir.

Beşinci cildə materialların toplanması zamanı maraqlı faktlardan biri də Bərdə rayonunda Seyid Yusifli kəndinin xüsusilə önə çıxmasıdır. Toplanan nümunələrin əksəriyyəti məhz həmin kəndin sakinlərinin söylədiklərinə əsasən yazıya alınıb. Tərtibçi bunu belə izah edir ki, Seyid Yusifli kəndində çox yaxın dövrlərə qədər Məhərrəmlik mərasimlərinin axşamlarının keçirilməsi ənənəsi yaşadılıb və bu da həmin kənddə dini-mərasim folklorunun daha canlı qalmasına səbəb olub. Başqa sözlə, dini motivli hekayət və mərsiyələrin yaddaşda qalması bu kimi mərasimlərin qorunması ilə birbaşa bağlıdır. Bu nümunə göstərir ki, bölgədə dini ayinlərin və mərasimlərin yaşadılması folklorun da yaşadılmasına təkan verir – başqa regionlarla müqayisədə bu mühüm bir fərqdır. Məsələn, Azərbaycanın bəzi digər bölgələrində sovet dövründə dini mərasimlər ciddi qadağaya məruz qalsa da, Bərdənin bəzi kəndlərində bu adətlərin davam etməsi folklorun da nəsilən-nəslə ötürülməsinə imkan verib. Qarabağın Xocavənd kimi bəzi işğal altındakı yerlərində isə Məhərrəmlik keçirilmədiyi üçün orada dini məzmunlu folklor mətnlərinin çox az toplandığı (yeddiinci cildin materiallarından görünür) faktı ilə bu halı müqayisə etsək, dinin folklor yaddaşına təsirini aydın görə bilərik.

Beşinci cild həmçinin Qarabağın məşhur ustad aşığılarından Aşıq Valehin irsinə dair folklor nümunələrini də ehtiva edir. Bu, aşığı sənətinin Qarabağ mühitindəki mövqeyini anlamaq üçün maraqlıdır. Aşıq Valeh – Qarabağ aşığı mühitinin görkəmli

nümayəndəsi olaraq – dastanları, şeirləri ilə tanınır və onun irsindən parçaların daxil edilməsi toplunun dəyərini artırır.

Beşinci cild 14 bölmədən ibarətdir. Buraya mifoloji mətnlər, əfsanələr, rəvayətlər və xatirələr, etnoqrafik mətnlər, inamlar, nağıllar, lətifələr, atalar sözləri və məsəllər, bayatılar, laylalar, oxşamalar (uşaqları sakitləşdirmək üçün deyilən nəğmələr), tapmacalar, cırnatmalar (uşaq oyun nəğmələri), mahnılar, aşuqlar və el şairləri kimi bölmələr daxildir. Bu cildin strukturu da əvvəlki cildlərin janr bölgüsünü izləyir, lakin burada “Əfsanə, rəvayət və xatirələr” bir yerdə təqdim edilir ki, bu da real tarixi hadisələrin (məsələn, Qarabağ müharibəsinin) əks olunduğu şəxsi xatirələrin əfsanəvi rəvayətlərlə birgə təsnif edildiyini göstərir. Həmçinin “Aşuqlar və el şairləri” bölməsi Qarabağın saz-söz ustalarına dair materialların xüsusi yer tutduğunu göstərir (bax: 5).

NƏTİCƏ: “*Qarabağ: folklor da bir tarixdir*” çoxcildliyinin I–V cildlərinin təhlili göstərir ki, bu nəşr Qarabağın zəngin folklor xəzinəsini sistemli şəkildə toplamaqla fundamental elmi mənbə rolunu oynayır. Hər bir cild Qarabağın tarixi-mədəni yaddaşını, etnoqrafik xüsusiyyətlərini və mədəni hadisələrini folklor nümunələri vasitəsilə əks etdirir. Toplanan materiallar qədim inanclardan müasir dövr hadisələrinə qədər geniş dövrü əhatə edir və Qarabağ folklorunun müxtəlif aspektlərini elmi müstəvidə öyrənmək üçün zəngin imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I cild, 2012
2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II cild, 2012
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III cild, 2012
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV cild, 2013
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, V cild, 2013

